

Davelaar, Korrie Louwes en Wouter Kolff krijgt het thema een concrete invulling. De lezer krijgt nu in relatief weinig bladzijden veel detailinformatie aangereikt.

Met praktijkvoorbeelden van religieuze organisaties en civil society in het vierde deel wordt het beeld van dit thema vervolmaakt. Fatima Zahra Lachhab, Edwin Ruigrok, Alper Alasag en Rudolf Setz nemen de lezer respectievelijk mee naar de islamitische sociaal-culturele vereniging Ettaouhid, de vredesorganisatie IKV Pax Christi, de stichting Islam en dialoog, en de stichting Present. Verschillende praktijkvoorbeelden die ieder hun eigen vragen opwerpen en successen vermelden.

Paul Schnabel sluit af met een soort terugblik, waarin de startvraag over religie en civil society, wel verkend maar niet helemaal beantwoord wordt. Een belangrijk thema voor onze samenleving is met dit boek wel breed toegelicht. Er is veel concrete informatie aangereikt, een vervolgggesprek lijkt nodig om tot hoofdlijnen van beleid te komen. Gaf het symposium ook eerste aanzetten daartoe?

Andries Hoogerwerf gaat in zijn boek *Haat tegen minderheden* in op de achtergronden van de individuele mens en van groepen mensen die haten. Daarbij kijkt hij naar de impact van cultuur, maatschappelijke ongelijkheid en beleid. Hoogerwerf verwijst naar divers Amerikaans onderzoek om het beeld van plegers van haatmisdrijven te schetsen. Hij wijst ook op mogelijk psychische achtergrond van haatgedrag en op de invloed van rancuneus gedrag. Verder gaat hij in op het aspect samenzwering en het zondebokmechanisme. Hij staat stil bij agressief nationalisme en etnocentrisme in relatie met extreem rechtse politieke groeperingen. Het vijand-denken, uitsluiting, paranoia, maar ook vernedering en discriminatie zijn enkele aspecten van haatgedrag waar hij op in gaat. In het laatste hoofdstuk schetst hij een beleid tegen haat. Informatie en argumentatie zijn belangrijke hulpmiddelen om duidelijk stelling te nemen tegen haatpraktijken. Het in contact brengen van mensen uit verschillende groepen met elkaar is eveneens zeer waardevol volgens hem. Hij pleit voor het werken aan een vitale democratie met vrijheid van meningsuiting en waar wetten tegen haatmisdrijven gelden. Een boeiend en uitdagend pamflet. Ondanks de brede invalshoeken die dit boek geeft, had ik toch graag meer informatie willen zien vanuit de conflict- en mediation-literatuur en over interculturele ontmoetingen, ook al realiseer ik me dat dat strikt genomen niet Hoogerwerfs onderwerp is.

Hans Jonker
(Langezwaag)

Goedegebuure, Jaap (2010), *Nederlandse schrijvers en religie 1960-2010*, Nijmegen: Van Tilt, pp. 207, ISBN 9789460040542.

Toen voor het jaar 1997 'Mijn God' als Boekenweekthema uit de bus rolde deed zich een merkwaardig verschijnsel voor. Niet de keuze van dit thema was het meest opmerkelijk maar de reactie die volgde. Bekende publicisten, als Maarten 't Hart, Gerrit Komrij, Rudy

Kousbroek, Carel Peeters en Michaël Zeeman, haastten zich om in geschrifte hun afkeer van God, christendom en hun door godsdienst gestempelde opvoeding nog eens expliciet te verwoorden. Daarna zouden zich nog regelmatig schrijvers en geleerden in de publiciteit melden om openlijk hun atheïsme te belijden. Hun afkeer richtte zich met name op schrijvers die zich tot het katholicisme hadden bekeerd, waarbij in het bijzonder het duo Vonne van der Meer en Jan Willem Otten het moest ontgelden. Opvallend genoeg richtten zij hun giftige pijlen eveneens gretig op 'ietsisten'. In de Inleiding bij zijn diepgravende maar uiterst leesbare bundel van essays over Nederlandse schrijvers en dichters die zich de afgelopen decennia in hun werk intensief bezighielden met geloof, religie en mystiek, behandelt Jaap Goedegebuure deze reacties.

Toch, zo meent Goedegebuure, hoogleraar moderne Nederlandse letterkunde aan de Leidse universiteit, had zich al in de vroege jaren 1980 een breukpunt gemanifesteerd op het literaire veld in Nederland. Hij noemt die de 'wonderbaarlijke terugkeer van God in de Nederlandse literatuur'. Een voor de literatuurhistoricus handzame formulering, maar voor de godsdienstsocioloog toch een kwalificatie met haken en ogen. In retrospectief gezien kent de auteur in het bijzonder een katalyserende werking toe aan Gerard Reve en zijn werk, dat onder een jongere generatie van schrijvers steeds meer waardering begon te krijgen. Op initiatief van Frans Kellendonk en Oek de Jong, opgevoed in respectievelijk katholieke en gereformeerde kring, verscheen in 1982 zelfs de bundel *Over God*. Daarin waren zeven bijdragen opgenomen van auteurs die toen tussen de dertig en veertig jaar oud waren. Het ging hier om auteurs van de generatie die op dat moment vooral met het literaire tijdschrift *De revisor* waren verbonden. Volgens Goedegebuure doorbraken zij in hun schrijverschap een taboe door op een positieve wijze en niet vooringenomen over religie te schrijven. Als de invloedrijkste woordvoerders van het in de jaren 1960 en 1970 dominante atheïsme op het literaire veld wijst Goedegebuure de polemisten W.F. Hermans en Rudy Kousbroek aan. Zoals bekend hebben ook Jan Blokker en Karel van het Reve zich in dit opzicht niet onbetuigd gelaten. Al vanaf de tweede helft van de jaren 1960 ging W.F. Hermans op scalpenjacht naar in theologie gedrenkte intellectuelen die in het werk van de filosoof Ludwig Wittgenstein niet slechts een logisch-positivist of omgangstaalfilosoof hadden ontmoet maar daarin erg gretig ethische en religieuze denkbeelden ontdekten. Minstens zo belangrijk in dit verband was de verschijning, in 1971, van zijn roman *Herinneringen van een engelnbewaarder*. Daarin demonstreert Hermans nog een keer in optima forma zijn atheïstische en nihilistische wereldbeeld. In diezelfde tijd verscheen van Rudy Kousbroek de essaybundel *Avondrood der magiërs*, waarin hij de pseudowetenschappelijkheid van allerlei nieuwe aanhangers van het Hogere, het Mystieke en het Bewustzijnverruimende fileerde.

Kortom, in zijn Inleiding ziet Goedegebuure voor de hele periode 1960-2010 de volgende golfslag zich voordoen op het literaire veld. Aanvankelijk domineerden atheïstische woordvoerders, maar vanaf de jaren 1980 zet zich een tegentrend in, die zich heeft doorgezet tot in onze tijd. Deze trend is samen te vatten als in het algemeen meer aandacht

en openheid voor God, religie, mystiek, soms uitmondend in openlijke bekering. Deze ontwikkeling riep een tegengolf op die eveneens bleef doorrollen tot in onze eeuw. Over de meest recente situatie merkt Goedegebuure op dat migrantenauteurs met een moslimachtergrond vaak eerder afwijzend en confronterend tegenover religie staan dan zich in te laten met de zich in Nederland manifesterende vormen en praktijken van de islam. Dat laten zij inderdaad liever over aan sociologen en antropologen. Een en ander wijst toch op een zekere autonomie van het literaire veld.

Zoals gezegd bestaat het grootste deel van de bundel uit diepgravende essays over individuele schrijvers en dichters. Dat zijn gelovige en minder gelovige auteurs of schrijvers met en zonder godsbeelden. Terecht merkt de auteur op dat mystiek niet het monopolie van gelovigen is. Ook zonder godsbeeld en voorstellingen over een leven na de dood kun je mysticus zijn. Hoe verder de Europeaan oostwaarts reist, des te irrelevanter wordt de vraag naar het bestaan van een opperwezen. Maar meende onze middeleeuwse mysticus Meister Eckhart ook al niet dat mensen tot God moeten bidden om zich van Hem vrij te maken. Niet voor niets was deze Eckhart een lichtend voorbeeld voor Simon Vestdijk die in zijn *Toekomst van de religie* (geschreven in oorlogstijd, gepubliceerd in 1947) al in het eigen Avondland een ontwikkeling voorzag in de richting van meer mystieke introspectie.

Waarom zouden sociologen of antropologen, en met name zij die zich de afgelopen decennia vooral druk hebben gemaakt over ingrijpende veranderingen in het Nederlandse religieuze landschap, deze bundel moeten lezen? Zijn de meeste essays toch niet meer voer voor literatuurvorsers en voor liefhebbers van schrijvers met een religieuze en mystieke inslag? Blijven niet slechts Inleiding en Epiloog over waarin de auteur de toenemende literaire belangstelling voor religie in breder verband wil beschouwen en zijn eigen betrokkenheid op dat verschijnsel uit de doeken doet?

Dit soort scepsis is begrijpelijk, maar, zo mag direct blijken, niet echt vol te houden. Wie de bundel ter hand neemt om de grote vraag te gaan beantwoorden waarom in Nederland de afgelopen halve eeuw literatuur en religie zo vervlochten zijn geraakt, kan beweren dat de auteur te weinig biedt. Wie de literaire wereld van W.F. Hermans, maar ook die van Reve of Mulisch, of van Wolkers of 't Hart, in een juist sociologisch perspectief wil plaatsen, moet namelijk verder terug dan de jaren 1960. Zonder het tijdperk van de verzuiling te behandelen vallen deze schrijvers in hun behandeling van religie zowel collectief als individueel niet te vatten. Wat hier opvalt is een fenomeen dat Goedegebuure niet expliciet behandelt: in het zich afzetten van deze schrijvers tegen religie manifesteert zich juist hun grote betrokkenheid daarop. Niet alleen identificatie, maar ook desidentificatie is sociologisch een uitermate intrigerend verschijnsel. Wel merkt Goedegebuure op dat ten tijde van de verzuiling niet alleen auteurs hun eigen levensbeschouwelijke niches hadden, maar ook hun critici en lezerspubliek. Moraal en gemeenschap hadden voor schrijvers die niet buiten de zuilen stonden de overhand op esthetiek en ongebonden schrijverschap. Van een terugkeer of herhaling van het religieuze klimaat van vóór 1960 lijkt in het huidige religieuze reveil onder schrijvers én schrijfsters echter geen sprake te

zijn. Slechts op één punt herkent Goedegebuure een overeenkomst tussen nu en oude tijden, namelijk op het vlak van cultuurkritiek. Maar daar staat weer tegenover dat de huidige generatie van schrijvers met belangstelling voor religie zeker hun individualisme niet zou willen inwisselen voor een collectief uitgedragen geloofshouding. Zo hebben bijvoorbeeld Jan Siebelink en Renate Dorrestein publiekelijk verklaard dat zij nog altijd een zekere band, hoe ambivalent ook, met hun geloofsachtergrond koesteren. Hun houding heeft sociologisch en antropologisch gezien alles te maken met het in onze tijd zich steeds sterker doorzettende verschijnsel van herinneringscultuur. Op het enorme verkoopsucces van Siebelinks bestseller *Knielen op een bed violen* gaat Goedegebuure helaas niet in. Maar wie het boek vanuit een literatuurhistorisch perspectief bekijkt kan er moeilijk om heen dat de auteur ook mee gevormd is door zijn interesse voor de Franse decadente literatuur uit het *fin de siècle*, waarin religie vooral in zijn mystiek-fascinerende uitwerking werd beschreven. Wel wijst Goedegebuure erop dat bij de auteurs van ‘reformatorische huize’ – in historische volgorde: Wolkers, ’t Hart, Siebelink en recentelijk Franca Treur – zich een opvallende ontwikkeling voltrekt. Niet het omzien in wrok staat langer centraal maar weemoed, verwondering, nostalgie, met zelfs hier en daar een vleug hilariteit.

Zelf is Goedegebuure opgegroeid op Tholen, deel van de Nederlandse *biblebelt*, waar de predestinatieleer hem stevig werd ingeprent, zoals hij zelf verhaalt in zijn epiloog. Hij ontsnapte er later aan en kwam geheel buiten kerk en geloof te staan. Menigmaal is hem de vraag gesteld hoe hij zelf, met zijn blijvende belangstelling voor bijbelse invloeden in literair werk, staat tegenover godsgeloof en religie. Meer dan hij zelf laat uitkomen, ben ik na lezing van die Epiloog geneigd te concluderen dat juist die literaire omslag uit de vroege jaren 1980 hem terug heeft gebracht naar een in zijn boek opgesloten interesse voor met name literaire vormen van mystieke introspectie – inderdaad het door hem zelf in zijn Inleiding genoemde spoor van Simon Vestdijk. Vandaar ook zijn diepgaande interesse in het werk van de jong overleden Frans Kellendonk. Zoals Goedegebuure zelf schrijft brak een jonge schrijversgeneratie met het atheïstisch vertoog en gingen haar tegenwoordigers ieder op eigen wijze aan de slag met God, religie, ritueel en mystiek. De sociologisch relevante vraag is hier natuurlijk of we in hun zoektocht al de aanzet vinden tot het ontstaan van het algehele religieus-culturele landschap in Nederland zoals we dat nu dertig jaar later aantreffen: een sterke afname van kerkelijke gebondenheid, tenminste als we de migrantenkerken even terzijde laten, en de bloei van allerlei vormen van religie, spiritualiteit en mystiek, al dan niet in collectief verband beleefd, met daarnaast allerlei andere praktijken en collectieve bijeenkomsten waarin emoties en gevoelens worden opgeroepen die deelnemers zelf met religie of mystiek in verband brengen. Maar we kunnen als sociologen (en antropologen) ook nog op een andere manier naar literaire werken kijken, bijvoorbeeld om ons inzicht te verfijnen in verschijnselen die onze vakbroeders bijvoorbeeld als *empowerment* of ‘sacralisering van het zelf’ hebben gemunt.

Wat het boek van Goedegebuure voor de socioloog aantrekkelijk maakt – en daar gaat het in deze recensie vooral om – is dat hij afstand neemt van de simplistische wijze

waarop in de media de religieuze golfslag in de Nederlandse recente literatuur wordt verbonden met de zogeheten tijdgeest ('God leeft nog, vooral in de letteren'). Zo probeert Goedegebuure de recente godsdienstsociologie, die uitgaat van een meer individualistische oriëntatie op alternatieve vormen van religiositeit en spiritualiteit, wel degelijk in zijn Inleiding en bij sommige essays in te zetten. Hoewel de hoofdaandacht in dit boek uitgaat naar katholieke bekeerlingen (Reve, Kellendonk, Otten, Van Brederode) en mystieke projecties (Jellema, Faverey, Ouwens, Van Daalen) was voor mij het opstel over Oek de Jong toch het meest aansprekende. Het was trouwens dezelfde De Jong die in 1998 in zijn Kellendonk-lezing de intellectuele moed opbracht om zijn oorspronkelijke bewondering voor de schrijver W.F. Hermans onder woorden te brengen en vervolgens zich te keren tegen diens inktzwarte wereldbeeld. Juist in dit opstel over Oek de Jong laat Goedegebuure voortreffelijk zien hoe schatplichtig de moderne romankunst nog altijd is aan de romantiek en hoe individualiteit ook tot last kan zijn: het moeten leven en dolen buiten een bezielde verband. Sinds de romantiek ruim twee eeuwen geleden ontstond onderhouden literatuur en religie een relatie van afstoting en aantrekking. Toen al kwamen de gedachten op dat kunst en poëzie als substituut van religie konden fungeren en dat gevoelens van geluk verbonden zijn met een verleden dat er niet meer is en alleen maar herinnerd kan worden. Steeds opnieuw raakten schrijvers en dichters uit volgende generaties in de ban van dit soort gedachten. Juist in die lange termijn ontwikkeling schuilt veel sociologie, tenminste voor wie daar oog voor heeft – Jaap Goedegebuure heeft dat zeker in dit geval.

Yme Kuiper
(RU Groningen)

Eijk, Toon van (2010), *Development and work ethic in sub-Saharan Africa. The mismatch between modern development and traditionalistic work ethic*, www.lulu.com, pp. 257, ISBN 9781409288688, US\$ 23.50;

Eijk, Toon van (2010), *Civic driven change through Self-Empowerment. Societal transformation and consciousness based development*, www.lulu.com, pp. 161, ISBN 9781445748399, US\$ 20.

Toon van Eijk (1952) is een onafhankelijk denker over ontwikkelingssamenwerking. Zijn eigen ervaringen liggen op het gebied van plattelandsontwikkeling in Oostelijk en Zuidelijk Afrika. Deze ervaringen hebben hem gebracht tot een dissertatie¹ en enkele andere publicaties.² Hier worden twee recente publicaties besproken.

Het denken van Toon van Eijk is ingegeven door de vraag naar de oorzaken van onderontwikkeling van Sub-Sahara Afrika. Deze vraag is herkenbaar voor een ieder die zich verdiept in internationale samenwerking. Van Eijk toont zich daarbij niet tevreden met snelle en gemakkelijke antwoorden. Hij laveert in het boek *Development and Work Ethic* tussen twee extreme posities. De eerste positie betreft die van 'blaming the victims', alsof